

مقدمه

یکی از مباحث مهم در کتاب‌های زبان فارسی دوره متوسطه، بحث واج است. واج تعبیر تازه‌ای است که پژوهشگران آواشناسی به کار برده‌اند و با حرف - که در قدیم به کار می‌رفت - متفاوت است. در اصطلاح، واج کوچک‌ترین جزء مشخص کلام است که جایگزینی آن با جزئی دیگر، تفاوت معنایی ایجاد کند. همچنین می‌توان گفت که واج‌ها کوچک‌ترین واحدهای آوایی مستقل هستند که به کمک آن‌ها تکواژها ساخته می‌شوند، اما باید توجه داشت که موضوع آواشناسی «آوا» یعنی یک پدیده فیزیکی و مادی است؛ در حالی که موضوع واج‌شناسی، نظام صوتی و نقش اصوات در زبان است که پدیده‌های ذهنی و مجرد می‌باشد. (باقری، ۱۳۸۲: ۹۱) همان‌گونه که گفتیم، واج با حرف متفاوت است. حرف صورت مکتوب واج است و واج، صورت ملفوظ حرف. علاوه بر این، رابطه این دو لزوماً یک‌به‌یک نیست. یعنی، در زبان گاهی برای یک واج چندین حرف وجود دارد و برعکس، گاهی یک حرف نشانگر چندین واج است. واج‌های زبان فارسی به دو دسته صامت (همخوان) و مصوت (واکه) تقسیم می‌شوند و هر کدام از آن‌ها خود، شامل آواهایی است که در عین شباهت، تفاوت‌هایی جزئی با یکدیگر دارند. تفاوت‌های آوایی اگر آن قدر عمیق باشند که هویت آوایی یک واج را دگرگون سازند و آن را به آوای دیگری تبدیل کنند، به گونه‌ای که در ساختار واژه از طریق جانشینی این آوای جدید واژه دیگری ساخته شود، این آوای جدید واج مستقلی به حساب می‌آید ولی اگر آوایی از طریق جانشین‌سازی توانایی دگرگون کردن ساختار واژه را نداشته باشد، واج‌گونه نامیده می‌شود و مسلماً واج جدیدی محسوب نمی‌شود. اکثر زبان‌شناسان معتقدند که زبان فارسی امروز ۲۹ واج دارد که شش واج، مصوت (واکه) و بیست‌وسه واج دیگر صامت (همخوان) هستند. «در زبان فارسی (بنا بر تلفظ رایج در مرکز کشور) شش واکه وجود دارد که عبارت‌اند از:

سه واکه آ (a)، ای (e)، او (i)

و سه واکه پسین: آ (a)، ا (o)، و (u)» (همان: ۹۳-۹۲)

مصوت‌های مرکب

علاوه بر شش مصوتی که نام بردیم، وجود یا نبود مصوت مرکب یکی از بحث‌برانگیزترین مباحث آواشناسی و واج‌شناسی در زبان فارسی است. مصوت مرکب به مصوتی گفته می‌شود که در حین آدای آن، وضع اعضای گفتار تغییر می‌پذیرد و بر اثر آن، ارتعاشات فرعی صوت، متفاوت می‌شود و صدا، از یک مصوت به‌سوی مصوت دیگر تغییر می‌کند. چنان‌که می‌توان آن را دو مصوت دانست که با هم آمیخته و به‌صورت واحدی درآمده باشند. مصوت مرکب بسیط نیست اما یک واج شمرده می‌شود. برخی معتقدند که «در فارسی، چند واکه دوصدایی یا دوگانه وجود دارد

که عبارت‌اند از:

pāy در āy/i

muy در uy/i

xoy در oy/i

qayyem در ay/i

mey در ey/i

ow/u در «dowr» (ثمره، ۱۳۷۸: ۹۷)

به اعتقاد برخی دیگر در میان آواهای دوگانه بالا، فقط دو مصوت مرکب وجود دارد: «یکی مصوتی است که در قدیم آن را [av] یا [aw] تلفظ می‌کرده‌اند و امروز به‌صورت [ow] تلفظ می‌شود؛ چنان‌که در واژه روشن /rowšan/. دیگر مصوتی است که تلفظ قدیم آن [ay] بوده و امروز [ey] شده است؛ مانند: می /may/» (نجفی، ۱۳۸۴: ۶۱). با این حال، اکثر زبان‌شناسان این مصوت‌ها را فقط از نظر آوایی، مصوت مرکب می‌دانند و «در مورد واج بودن آن‌ها اتفاق نظر نیست.» (ماهوریان، ۱۳۷۸: ۲۸۳) زیرا زبان‌شناسان، همه آواهای موجود در یک زبان را واج به حساب نمی‌آورند و همان‌گونه که در مقدمه گفتیم، برخی از آن‌ها را واج‌گونه می‌نامند. بنابراین، آوایی واج به حساب می‌آید که در ساختار واژه از طریق جانشین‌سازی آن آوا با آوای دیگر واژه جدیدی ساخته شود، یعنی، در محور جانشینی، آن واج بتواند با واج دیگری در تقابل قرار گیرد و به اصطلاح، جفت کمینه آن باشد. علاوه بر این، با ساختار هجایی زبان فارسی نیز سازگار باشد؛ یعنی، اگر ساختار هجایی زبان فارسی (cc) (cv) باشد، هر واج مصوت (v) این قابلیت را داشته باشد که پس از آن، دو صامت (c) قرار گیرد. از طرف دیگر، همان‌گونه که می‌دانیم، در زبان فارسی تعداد هجاهای هر واژه با تعداد مصوت‌های آن برابر است و باید توجه داشت که هرگاه صامتی بین دو مصوت قرار گیرد، جزئی از هجای دوم می‌شود.

با توجه به این توضیحات، بیشتر زبان‌شناسان معتقدند که در زبان فارسی هیچ‌یک از مصوت‌های مرکب دارای ویژگی‌های واجی نیستند. بنابراین، مجموعه‌های دوگانه بالا را، به‌عنوان یک واج در نظر نمی‌گیرند بلکه هر یک از آن‌ها را دو واج (یک مصوت و یک صامت) به حساب می‌آورند اما از نظر آوایی «هر یک از مجموعه‌های دوصدایی بالا را بر طبق واکه مرکب - حرکت پیوسته اندام‌های گفتار از یک واکه به‌سوی واکه دیگر - می‌توان واکه مرکب دانست.» (ثمره، ۱۳۷۸: ۹۷) با وجود این، بین زبان‌شناسان و دست‌نویسان جدید اختلافاتی وجود دارد. در این مقاله سعی می‌شود از میان مصوت‌های مرکب، مصوت [ow]^۱ به دلیل اهمیت زبان‌شناسانه و اختلاف بیشتری که بر سر آن وجود دارد، مورد بررسی قرار گیرد.

دنباله مطلب در وبگاه نشریه